

DATE NOI CU PRIVIRE LA COHORS II BRITANNICA (MILIARIA)

Problema trupelor ce au staționat în castrul de la Cășeu a însemnat o serie de confuzii și contradicții rezultând din interpretarea diferită și incompletă a informațiilor mai vechi. Contaminarea informației provenite de la Cășeu cu cea de la Ilișua a reprezentat doar un aspect al acestei confuzii, legată mai ales de prezența la Cășeu și a altei unități militare decât cunoscuta *coh. I Britannica (miliaria) Antoniniana*. Întrucât chestiunea trupelor de la Cășeu merită un istoric separat, vom evoca în cele ce urmează evoluția părerilor asupra localizării unității care a edificat în realitate castrul timpuriu de pământ de la Cășeu.

K. Torma, în amplul său raport asupra săpăturilor executate la Ilișua între 1858—1862¹ publică un desen extrem de clar și complet, la scara 1:1 a unei ștampile a *coh. II Br(itannica) (miliaria)* descoperită de el în castru împreună cu numeroasele ștampile pe cărămizi și țigle ale alei *I Tungrorum Frontoniana* (Fig. 1).

Th. Mommsen, în CIL III, 1633, 2, republicând ștampila după Torma, dar fără să o vadă de fapt, o rectifică în mod curios în *coh. II BR (miliaria)*, pe motivul, logic pe atunci deoarece în stadiul respectiv al cunoștințelor singura unitate de britani atestată în apropiere era *coh. I Britannica (miliaria)*² de la Cășeu. Același autor afirmă în continuare, la fel de inexplicabil, în același *Corpus* (p. 165), s.v. Cășeu (Alsó-Kósály) că deoarece aici staționa mai sus menționata *coh. I Britannica* (fapt știut pe baza inscripției CIL III, 821), ștampila publicată de K. Torma ca descoperită la Ilișua (CIL III, 1633, 2) trebuie rectificată „sine ullo dubio” în *COH I BR (miliaria)*.

Piesa tegulară intrată în patrimoniul Muzeului Ardelean și „rătăcită” ulterior, a beneficiat însă de o lectură extrem de ușoară datorită excelentului desen al lui Torma. Acesta dealtfel, în 1880³, avea să întărească faptul că ștampila provenea din castrul de la Ilișua iar rectificarea lui Mommsen în 1873 din *Corpus* nu era justificată. Lectura lui Torma fusese între timp confirmată de O. Hirschfeld în anul 1874⁴.

¹ K. Torma, în *Az Erdélyi Múzeum-Egylet Évkönyvei*, 3, 1864—1865 [1866], p. 57 și pl. XIV/5.

² „Denique in tegula paullum evanida facile H·T accipi potest pro H II”, spune comentariul eruditului savant german.

³ K. Torma, *Limes*, p. 129, nota nr. 2 arată că dubiile lui Mommsen se datorează credinței acestuia că singura trupă de britani ce putea fi atestată la Ilișua era *coh. I Britannica (miliaria)* de la Cășeu. Ștampila CIL III, 1633, 2, rectificată de Mommsen a fost descoperită, afirmă Torma „az alsó-ilosvai egyik katona-fürdő frigidariuma csatornájában leltém”. Chiar dacă semnificația locului de descoperire, ca material de construcție poate fi discutată, proveniența piesei din castrul de la Ilișua este indubitabilă.

⁴ *Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der k. Akademie der Wissenschaften*, LXXVII, 1874 (apud Torma).

Confuzia lui Th. Mommsen, care va persista pînă în zilele noastre se datora, așa cum am arătat, faptului că prin deceniile 7—8 ale secolului trecut la Cășeu era localizată *coh. I Britannica* iar la Ilișua *ala I Tungrorum Frontoniana*. Vecinătatea Cășeului impunea, la o logică simplă, prezența aceleiași trupe și la Ilișua. Nimeni nu se gîdea pe atunci la posibilitatea ca Torma să fi confundat ștampila în chestiune cu ștampile ale aceleiași trupe de la Romita. Piesa din Muzeul Ardelean (CIL III, 1633, 2) nu a fost însă complet uitată, doar interpretările asupra ei au fost incomplete sau neglijente. Deși descoperirea provine de la Ilișua, ea este legată direct de istoricul trupelor din castrul Cășeu, fapt pentru care vom menționa în continuare cîteva din aceste păreri.

Săpăturile lui Em. Panaitescu la castrul Cășeu, deși practic nevalorificate și conducînd la distrugeri iremediabile ale unei mari părți a stratigrafiei (zona incintelor și a elementelor de fortificație pe trei laturi, *principia, praetorium*), au oferit noi date asupra prezenței în castru a *coh. I Britannica (miliaria) Antoniniana*, printr-o serie de inscripții și o diplomă militară (*DiplD XX*, 21 iulie 164). În plus, Em. Panaitescu afirma, este drept fără a argumenta că: „les troupes auxiliaires attestées à Cășei sont les deux cohortes suivantes: la cohors II Britannica miliaria et probablement la cohors I Britannica miliaria Antoniniana”⁵. Ultima afirmație pare ușor echivocă de vreme ce *cohors I Britannica* a lăsat numeroase inscripții, inclusiv tegulare (de tipul *C(ohors) I B(ritannica)*), detașîndu-se cunoscuta dedicație a unității în cinstea Iuliei Domna, monument ieșit la iveală în *principia*⁶. Este evident că Panaitescu găsise ceva în cursul săpăturilor sale, anume țigle sau cărămizi cu ștampila cohortei *II Britannica*. Em. Panaitescu nu a știut însă că la Ilișua K. Torma semnalase aceeași trupă cu mult timp înainte. Știrea furnizată de Panaitescu scapă însă în mod inexplicabil unor cercetători, induși în eroare de ștampilele acestei unități cunoscută la Romita încă demult precum și de atestarea ei pe „controversata” cărămidă de la Ilișua.

V. Christescu în *Istoria militară a Daciei romane* (1937), localizează *Cohors II Britannica* la Romita și Ilișua. Aceasta deoarece în *Corpus, Suppl. III/1* (1902), sub nr. 8074, 11, b, se republica corect ștampila de la Ilișua, așa cum o editase K. Torma: *COH(ors) II BR(ittannica) (miliaria)* și cu mențiunea „în Muzeul din Cluj”. În cunoscuta sa lucrare W. Wagner⁷ acorda de asemenea credit lui Torma, localizînd trupa la Romita și Ilișua.

Szilágyi János, într-un studiu pe cît de cunoscut pe atît de depășit astăzi, consacrat așa-zisei prime frontiere vestice a Daciei romane, apărut în 1943⁸, își exprima nedumerirea față de numărul mare de cohorte britanice cu indicativul *I* și *II*. El conchidea că unitatea în discuție a refăcut castrul de piatră de la Romita.

Toți acești cercetători nu au remarcat două lucruri esențiale: unitatea este menționată de Panaitescu ca staționînd la Cășeu iar tipul de ștampilă de la Ilișua este *total diferit* de cele romitane (CIL, III, 8074, 11, a), unde apelativul de *miliaria* nu există.

Aceleși Szilágyi, în utila și încă neegalată sa lucrare consacrată ștampilelor tegulare militare din Dacia, apărută în anul 1946⁹, consideră că la Cășeu au staționat *coh. II Britannica (miliaria)* și *coh. I Britannica (miliaria)*. Szilágyi este primul cercetător, după Panaitescu, care reia afirmațiile acestuia cu privire la prezența la Cășeu a cohortei a doua de britani. Pe ce se baza? Evident, cum o spune, pe țiglele cu ștampilă aflate la acea dată în Muzeul din Dej, țigle ce proveneau din săpăturile nepublicate ale lui Panaitescu. Dealtminteri pe baza acestor ștampile identice, de la Ilișua și Cășeu, autorul citat combate teza lui Panaitescu privind datarea prea tîrzie (sec. III e.n.) a castrului. Ștampilele în cauză,

⁵ Em. Panaitescu, în *BSH*, XV, 1929 (extras), p. 16.

⁶ *Ibidem*, p. 12 sqq.

⁷ Wagner, *Dislokation*, p. 110 sqq.

⁸ *Közlemenyek*, 3, 1943, p. 96.

⁹ Szilágyi, *Teglb*, p. 14 sq., pl. XVIII/267 și p. 56 (Tabel) cu explicația pentru nr. 267.

de tipul *CIL* III, 8074, 11, b, descoperite la Ilișua (Torma) și Cășeiu (Panaitescu), sînt considerate în mod just drept timpurii, atestînd la Cășeiu prezența unității în prima jumătate a secolului II e.n. Szilágyi însă nu a căutat să stabilească nici un raport cronologic între cele două trupe atestate în castru.

Aceste evidențe, după atitea confuzii, nu au avut darul de a clarifica problema. Astfel, în 1972 I. I. Russu¹⁰, într-un studiu polemic la adresa unui mai puțin avizat cercetător în domeniul istoriei Daciei romane (J. Beneș), îl contracarează fără argumente, neglijînd sau omițînd tocmai sursa primară, anume studiul lui Torma și desenul ștampilei de la Ilișua. În legătură cu Ilișua, eruditul epigrafist nota că aici „s-a găsit numai o cărămidă ștampilată, nesigură” (a cohorței II Britannica). Nesigură ca loc de descoperire bănuim, căci desenul ei, publicat de Torma este excelent. I. I. Russu nu a reținut nici știrile lui Panaitescu nici mențiunea lui Szilágyi (1946) privind prezența și la Cășeiu a cohorței II Britannica.

Ultimul care se ocupă de istoricul *coh. II Britannica (miliaria)* este N. Gudea¹¹, autorul căzînd în aceeași greșeală ca și predecesorii lui. După ce în 1977¹² se rezuma în a-l cita pe I. I. Russu considerînd că „la Ilișua... a fost descoperită o ștampilă care menționează aici pe cohors II Britannica miliaria”, afirmă în continuare, eronat, că la Romita se întîlnesc cărămizi ale *coh. II Britannica (miliaria)*, cînd de fapt, cum vom vedea, tipul de ștampilă Romita nu conține acest apelativ. Același autor, în încercarea sa de a realiza o tipologie a ștampilelor cohorței de la Romita, arbitrară oricum intrucît nu se sprijină pe nici un indiciu cronologic, se hazardează atunci cînd consideră că „indicațiile date de literatura veche (*CIL*, III, 1633, 2; TeglD XVIII/267) ar putea să nu fie exacte. Oricum, în lipsa altor dovezi epigrafice sau arheologice tipice, nu se mai poate susține staționarea ei la Ilișua”¹³. Este greu să avem pretenții mai mari de dovezi mai „tipice” decît o ștampilă tegulară, în cazul unei prezențe scurte și efemere a unei trupe într-un castru ce va fi refăcut după un deceniu și jumătate de o nouă unitate (*Ala I Tungrorum Frontoniana*). Sînt extrem de rare și ferice tocmai cazurile în care cu ajutorul acestor ștampile pot fi cunoscute trupele ce au construit sau reparat castralele din timpul domniei lui Traian, refăcute de urmașul său prin intermediul altor unități dizlocate în noua provincie Dacia Porolissensis. Mai observăm în studiul monografic consacrat unității în discuție că ștampila în cauză nu este redată în desen, autorul nefăcînd nici un comentariu în legătură cu faptul că trupa este *miliaria*. Acest amănunt nu lipsit de semnificație ar fi dus la observația că de fapt între ștampilele de la Romita pe baza cărora își întemeiază N. Gudea studiul și cea de la Ilișua (*CIL* III, 8074, 11, b) există o deosebire fundamentală: *primele nu conțin apelativul de miliaria*, fiind evident de alt tip și în consecință datînd din altă perioadă.

Confuzia între tipurile de ștampile Ilișua (*CIL* III, 8074, 11, b) și Romita (*CIL* III, 8074, 11, a) continuă deci să persiste, deși însuși K. Torma care cunoștea ștampilele de la Romita nu le invoca drept analogie pentru singulara sa descoperire în castrul de la Ilișua.

În fine, în anul 1985 D. Protase, publicînd un studiu consacrat istoricului alei *I Tungrorum Frontoniana* de la Ilișua¹⁴ consideră că unitatea militară care a ridicat castrul mic de pămînt ar putea fi o vexilație din *legio XIII Gemina*, prin analogie evidentă cu situația de la Tihău sau, continuă autorul „o unitate auxiliară neates-

¹⁰ *Auxilia provinciae Daciae*, în *SCIV*, 23, 1, 1972, p. 69.

¹¹ N. Gudea, *Contribuții la istoria militară a Daciei romane. 3. Cohors II Britannica*, în *ActaMP*, 7, 1983, p. 153—157; cf. G. Alföldy, *Hilfstruppen*, p. 49 sq. (cu întreaga bibliografie).

¹² N. Gudea, *Cîteva observații în legătură cu trupele din Dacia de Nord și cu armata Daciei Porolissensis*, în *ActaMP*, 1, 1977, p. 118.

¹³ Idem, în *ActaMP*, 7, 1983, p. 156.

¹⁴ D. Protase, *Neue Daten über die Ala I Tungrorum Frontoniana in Dakien*, în *Römische Geschichte, Altertumskunde und Epigraphik. Festschrift für Artur Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres*, Wien, 1985, p. 497, nota nr. 12.

tată documentară". Cit privește ștampila *CIL III*, 8074, 11, b autorul se pronunță categoric împotriva provenienței ei de la Ilișua. D. Protase consideră ambele ștampile publicate în *CIL III*, 11, a și 11, b, de tipurile diferite COH II BRITANN și respectiv COH II BR ca provenind „höchstswarscheinlich aus Romita”, cu explicația suplimentară că „wurden aus Versehen mit den Ziegelstempeln der ala Frontoniana vermischt”.

J. Szilágyi fusese deci ultimul autor care amintea despre existența unor ștampile ale *coh. II Britannica (miliaria)* la Cășeu, deși nici el nici ceilalți cercetători ai problemei nu sesizează diferența tipologică esențială între ștampila de la Ilișua și cele de tip Romita: epitetul de *miliaria* (la care se adaugă prescurtarea BR și alte detalii ale grafiei).

Problema localizării exacte a cohorței *II Britannica* a căpătat o rezolvare certă prin descoperirea în castrul Cășeu, într-un context stratigrafic indubitabil, a unei ștampile *identice* celei de la Ilișua și a celor pomenite de Szilágyi ca aflându-se prin 1946 la Dej (Fig. 2). În primul nivel de locuire din pretoriu, nivel amenajat ulterior și care datează din epoca Traian—Hadrian, a fost descoperită în anul 1986 în cursul săpăturilor o ștampilă întreagă absolut identică cu cea publicată de Torma (*CIL III*, 8074, 11, b). Aceasta vine să întărească faptul, dacă mai era necesar, că țigla publicată de Torma provenea într-adevăr de la Ilișua și nu de la Romita cum afirmă unii cercetători. Descoperirea recentă din castrul de la Cășeu întărește astfel și aserțiunile lui Panaitescu, reluate de Szilágyi în 1946 privind prezența trupei în cauză la Cășeu, documentată pe *același* tip de ștampile, deosebite de cele cunoscute la Romita.

Ca o a doua concluzie, de natură istorică de data aceasta, ne simțim obligați ca datorită vecinătății celor două castre de la Ilișua și Cășeu, făcând parte din același sector de limes, să considerăm că această *coh. II Britannica (miliaria)* a edificat castrele de la Cășeu și Ilișua în prima lor fază (Traian), într-o ordine ce ne scapă (sau poate concomitent?). Este posibilă și ipoteza potrivit căreia cohorta în cauză sau efective ale acesteia să fi participat la lucrări de construcție și reparații la unul din cele două castre dar staționând evident într-unul din ele. Descoperirea de la Cășeu a unei ștampile într-un nivel timpuriu (primul nivel de locuire corespunzător probabil domniei lui Traian) și frecvența mai mare a descoperirilor de acest fel (informațiile lui Panaitescu și Szilágyi) ne fac să conchidem că locul de staționare a fost Cășeu (*vicus Samum*), înainte de a fi transferată la Romita, unde va staționa probabil pînă la abandonarea oficială a provinciei.

Descoperirea de la Cășeu (Fig. 2) oferă acum un reper cronologic cît se poate de clar asupra datării în timpul lui Traian a castrului timpuriu de faza I. Ca o concluzie logică a acestui fapt se poate stabili acum că ștampilele de tip Ilișua—Cășeu sînt *timpurii*, adică din intervalul de *dinaintea* venirii la Cășeu a *coh. I Britannica (miliaria)* respec-

tiv la Ilișua a alei *I Tungrorum Frontoniana*¹⁵, la începutul domniei lui Hadrian.

Situația pare similară și castrului de la Gilău unde *ala Siliana*, venită din Pannonia la începutul domniei lui Hadrian¹⁶ găsește aici un castru mic de pământ ce data din timpul lui Traian și care fusese edificat de o altă unitate, o cohortă. Singurul element deosebit în cazul celor trei castru în discuție (Ilișua, Cășei și Gilău), construite imediat după 106 e.n. și refăcute odată cu venirea unor trupe noi cu ocazia creerii Daciei Porolissensis (118/119 e.n.) îl constituie, se pare, lipsa la Cășeu a unui castru mic. Existența acestuia ar părea de altfel îndoielnică având în vedere faptul că unitatea ce înlocuiește *coh. II Br. (miliaria)* nu este o *ala* ci tot o cohortă: *coh. I Britannica*. Dimensiunile castrului de piatră (165×165 m) sînt potrivite unei cohorte chiar *miliaria* iar săpăturile recente nu au identificat deocamdată o lărgire a castrului nici în faza de pământ (care pare a exista) nici în cea de piatră.

Rezultă prin urmare motivul real al diferențelor tipologice între ștampilele de tip Ilișua—Cășeu și cele de tip Romita, acestea din urmă evident mai tîrzii și neconținînd indicația inițială de *miliaria* din motive ce nu pot fi elucidate deocamdată. Ștampila de la Cășeu aduce și elemente noi în privința perioadei de staționare a unității la Romita, după anii 118/119 e.n., deși săpăturile sistematice în acest castru s-ar impune.

Iată prin urmare cum istoria castrului și a trupelor de la Cășeu este legată de cea a castrului de la Ilișua, de pe același sector nordic al limesului. În ciuda aparențelor și a unor păreri, săpăturile ample ale lui Em. Panaitescu și bogatul material epigrafic provenit de la Cășeu nu au reușit decît într-o mică măsură să limpezească probleme importante precum fazele de construcție ale castrului, succesiunea reală a unităților staționate aici etc. Istoricul cercetărilor privind Cășeu s-a dovedit și în acest caz bogat și în același timp plin de învățăminte.

DAN ISAC

NEUE DATEN ÜBER DIE COHORS II BRITANNICA (MILIARIA)

(Zusammenfassung)

Aufgrund der Entdeckung im Kastell von Cășeu (Kreis Cluj) eines Stempels der *coh. II Britannica (miliaria)* (Abb. 2), wiedernimmt der Verfasser die Diskussion über den Stationierungsplatz der Truppe in Dakien. Da dieser Stempel mit dem von K. Torma im Kastell Ilișua (Kreis Bistrița-Năsăud) entdeckten identisch ist

¹⁵ Idem, *op. cit.*, p. 497. În legătură cu venirea *coh. I Britannica* la Cășeu nu avem elemente sigure de datare dar pe baza analogiei oferită de situațiile de la Gilău și Ilișua poate fi estimată ca petrecîndu-se de asemenea imediat după constituirea Daciei Porolissensis (118/119 e.n.).

¹⁶ D. Isac, *Ala Siliana c.R. torquata et armillata in Dacia*, în *ActaMN*, 16, 1979, p. 39 sqq.; idem, în *ActaArch*, 35 (1—2), 1983, p. 178 sqq.

(Abb. 1; *CIL* III, 8074, 11, b), behauptet man dass die Truppe das frühe Kastell in Căseiu aufgebaut hat und wahrscheinlich auch das von Ilișua (jüngere Erdphase).

Die Truppe wurde nach Romita um 118/119 u.Z. umgestellt und in ihre Stelle kam die *coh. I Britannica (miliaria) Antoniniana* die in *vicus Samum* (Căseiu) bis zur offiziellen Verlassung der Provinz blieb. Die Entdeckung bestätigt die Mitteilungen Em. Panaitescu und J. Szilágyis über die Stationierung der Truppe in Căseiu die auch im benachbartem Kastell Ilișua an Konstruktionsarbeiten teilnahm (vor der Ankunft der *ala I Tungrorum Frontoniana*).

Gleichzeitig wird die chronologische Relation zwischen den Stempeln vom Typus Ilișua—Căseiu (*CIL* III, 8074, 11, b) und Romita (*CIL* III, 8074, 11, a) bestätigt, die letzteren sollen spätere sein aber von einem ganz anderem Typus (ohne das Epitheton *miliaria*).

Fig. 1. Ștampila descoperită la Ilișua de K. Torma.

Fig. 2. Ștampila din castrul Căseiu (1986).